

Д.А. Прохоров

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІСНУВАННЯ КАРАЇМСЬКИХ ГРОМАД НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ В XV–XVIII СТ.

Серед публікацій, у яких висвітлюються історичне минуле караїмів та деякі правові аспекти історії існування на Кримському півострові караїмських громад, слід назвати роботи як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Найбільш відомими на цю тему стали праці А.І. Маркевича, О.Г. Герцена, Ю.М. Могаричова, М.Б. Кизилова, О. Галенка, Д. Шапіри [Галенко 1998, 39–62; Герцен, Могаричев 1993; Кизилов 2001, 245–256; Кизилов 2002, 113–122; Кизилов 2003, 123–140; Маркевич 1892, 124–129; Маркевич 1910, 442–543; Шапіра 2002, 283–294]. Змістовним джерелом для реконструкції минулого караїмських громад Криму також є записки мандрівників, що у різні часи відвідали Крим, – перш за все це твори Е. Челебі, П.І. Кьоппена, П. Сумарокова, П.С. Палласа, Ф. Дюбуа-де-Монпере, Р. Хебера та ін. [Кеппен 1837; Дюбуа де Монпере 2009; Путешествие по Крыму 1881; Сумароков 1805; Тунманн 1991; Челеби 2008; Kizilov 2003; Храпунов 2008, 654–697; Храпунов 2009, 656–681].

Мета цієї статті – узагальнення відомих на сьогодні свідчень про історичні умови існування на півострові караїмських громад і про їхній правовий та юридичний стан у XV–XVIII ст., і зокрема у часи Кримського ханату. Актуальність роботи пов'язана також із тим, що деякі з публікацій на вказану тему містять досить суперечливі та протилежні висновки [Зинченко-Кефели, Сигаева 2005, 139–145; Полканов 1997; Сигаева 1998, 35–40; Федорчук 2008, 212–227; Меметов 2009, 172–178].

Дискусія про історію караїмів та про час їхньої появи у Криму триває майже впродовж століття. Дуже часто вона виходить за межі наукової аргументації. Особливо полемічного характеру набула проблема появи караїмів у Криму, Литві та Польщі. В академічній літературі поширена точка

зору, що вперше караїми з'являються у Східній Європі вже в післяхазарський час, і залишки тих хазар, що прийняли іудаїзм, навряд чи могли скільки-небудь серйозно на них вплинути. За іншою версією (вперше висунутою ще в XIX ст. орієнталістом В.Д. Смирновим та В.В. Григор'євим), якої і сьогодні дотримується низка караїмських лідерів, сучасні караїми є прямими нащадками хазар. Серйозним доказом у питанні про час появи караїмів у Криму можуть стати роботи А. Федорчука, який здійснив ретельне дослідження і провів каталогізацію надгробних каменів на кримських караїмських кладовищах (перш за все на кладовищі «Балта Теймез» в Ісафатовій долині під Бахчисараєм) [Федорчук 2008, 212–227].

Ймовірно, появу караїмських громад на Кримському півострові слід віднести до середини XIII ст. Про караїмів того часу середньовічні автори повідомляють як про майстерних торговців і ремісників, отож можна зробити висновок про те, що вони потрапили до Криму разом із татарами, які здійснювали набіги на півострів у першій половині XIII ст., а згодом осіли на його території. Мандрівник рабі Петах'я (Птакія) з Регенсбурга, який побував у Північному Причорномор'ї у XII ст., повідомляв, що серед кочівників-половців він зустрів євреїв-сектантів, схожих за звичаями на караїмів-ананітів: «Справжніх євреїв немає в землі кедарів¹, а мешкають там лише мінім (єретики) <...> Напередодні суботи вони нарізують весь хліб, який їдять в суботу, їдять його потемки і сидять весь день на одному місці» [Кругосветное странствие 2004, 266]. На думку П.В. Марголіна, у наведеному фрагменті, можливо, йдеться не про караїмів, а про євреїв, що оселилися в цій області і не мали зв'язків з Палестиною і Вавило-

нією та не знали про талмудичний іудаїзм [Кругосветное странствие 2004, 266, 267]. На думку В.Л. Віхновича, Петах'я міг зустрітися з рештою тих хазар, що продовжували сповідувати іудаїзм [Вихнович 1996, 198]. Ц. Анкорі, навпаки, стверджує, що цими сектантами могли бути предки сучасних караїмів, які проживали тоді серед кочівників-половців [Ankori 1959, 61–64]. На жаль, повідомлення середньовічного мандрівника не дає однозначної відповіді на питання, ким же були згадані ним євреї-сектанти.

В інших джерелах перша достовірна згадка про перебування караїмів на півострові датується другою половиною XIII ст. За повідомленням візантійського караїмського автора Арона бен Йосипа га-Рофе (близ. 1260 – близ. 1320), між громадою караїмів і євреїв-рабинів Солхата (м. Старий Крим) у 1278 р. відбулася дискусія стосовно догматично-календарної проблеми, а саме про те, який день слід вважати за початок місяця «тішрі» – саме це дозволяє стверджувати, що караїмська громада в Солхаті існувала як мінімум із середини XIII ст. [Кизилів 2004а, 258]. У XIV ст. в Солхаті мешкав Аврам К'иримі (тобто «з [міста] Крима»), автор теологічного трактату «Сефат а-емет» («Мова істини»), написаного на прохання його учня, караїма Іезекії (Хизкіягу) бен Ельханана [Кизилів 2004б, 273]. Між іншим, згадки в караїмських переказах та легендах про переселення до Криму караїмів також свідчать про те, що караїми з'явилися на півострові в XIII ст., іммігрувавши разом із татарами з Персії, Бухари та Черкесії, – можливо, це сталося після одного з набігів татар на Крим у 1239 р. [Кеппен 1837, 289–290].

Німецький мандрівник Йоганн Шільтбергер, який побував у Кафі на початку XV ст., повідомляв, що в місті живуть євреї двох родів – євреї-рабини і караїми: «Від Кафи залежать чотири міста, розташовані на березі моря, де є два роди євреїв, що мають дві синагоги в місті і чотири тисячі будинків у передмісті» (тут важливо відзначити, що кількість будинків у передмісті Кафи Й. Шільтбергер не пов'язував з іудейськими громадами в самому місті, інакше чисельність караїмів і євреїв складала б більше 20 тис. осіб, що, звичайно, не могло відповідати дійсності) [Шильтбер-

гер 2004, 52]. Про караїмську синагогу у Кафі відомо, що її було зведено ще в 1292 р.; голова місії домініканських ченців у Кафі Еміддіо Дортеллі д'Асколлі² відзначав, що в місті у євреїв (рабинів і караїмів) є дві синагоги, «по дві – на кожну народність» (причому синагогу євреїв-рабинів було побудовано дещо пізніше за караїмську – у 1309 р.) [Кизилів 2004а, 258; Кизилів 2004б, 273; Дортеллі д'Асколлі 1902, 118]. Караїмські громади виникають також у Солхаті, Кирк-йєрі (Чуфут-Кале; між 1342 і 1357 рр.), Карасубазарі, Мангупі (у другій половині XV ст.) [Герцен 1998, 744–751; Герцен 2000, 58–61; Shapira 2001, 79–98], Гьозльові (наприкінці XVII – на початку XVIII ст.), а також у деяких менш значних населених пунктах півострова [Кизилів 2001, 245; Кизилів 2003, 124].

Про давність перебування караїмів у Криму свідчать також епіграфічні знахідки – в 1892 р. в музей Таврійської архівної вченої комісії (ТАВК) було передано надгробну плиту з білого мармуру з написами арабською (із вказаною датою реставрації місцевої мечеті – 1309 р.) і старосєврейською мовою (зробленою дещо пізніше). Плиту було знайдено у Старому Криму. Напис арабською, датований 1517 р., свідчив: «Тут поховано почесного старого Мардохея [Мордохея], сина Мардохея [Мордохея]. Помер у перший день (тижня) 17-го Тевета 5277 р. Хай буде душа його зав'язана у вузлі життя у Господа Бога його» [Маркевич 1892, 128]. Цінність знахідки полягала в тому, що, судячи з датування напису (709 р. гіджри, або 1309 р. н.е.), вона була найстарішою епіграфічною пам'яткою з часів Кримського улусу Золотої Орди, на території якого вже проживали караїми.

Мешкаючи у Криму в безпосередній близькості з татарами, караїми незабаром перейняли їхню мову, проте зберігши при цьому старосєврейську, або «Лашон а-кодеш» («Святу мову»), – нею велося богослужіння, здійснювалося ділове листування; іврит у караїмів був «мовою поезії, надгробних епітафій, наукової і теософської праці» [Кизилів 2004 а, 261]. Окрім всього іншого, близьке сусідство з татарами неминуче вплинуло на повсякденне життя караїмів – про це може свідчити тожність багатьох елементів у традиційно-

му одязі караїмів, фольклорі, архітектурних елементах житлових споруд та ін.

Найбільшою караїмською громадою у Криму в епоху існування Кримського ханату була громада Кирк-ора (Кирк-йера), або Чуфут-Кале. З XIII ст. фортеця відома у джерелах під назвою Кирк-ор (Керк-єр, Кирк-йєр, Керкрі, Киркир), причому походження і трактування цього топоніма досі має дискусійний характер [Смирнов 1887, 115–123; Бертъ-Делагард 1920, 105, 106; Герцен, Могаричев 1993, 50–53]. У середині XIV ст. (між 1342–1357 рр.), після захоплення міста татарами, у джерелах згадуються декілька етноконфесійних груп, що мешкали на його території, – мусульманська, християнська, вірменська та іудейська громади. Внаслідок перенесення ханської адміністрації до нової столиці – Бахчисарая – протягом XVI ст., і особливо починаючи з першої половини XVII ст., Кирк-йєр втрачає своє адміністративне значення [Дюбуа де Монпере 2009, 279, 280]. Караїми стають домінуючою групою в місті в епоху пізнього Середньовіччя – так, у 1612 р. в ярлику хана Батир-Гірея, який був виданий Ічки-бею і Джантемір-бею з роду князів Яшлавських, мовиться, зокрема, про те, що віднині це місто іменується іудейським містом – «Чуфут-Кале», – в якому мешкають іудеї та вірмени. Під терміном «іудеї» могли матися на увазі як представники єврейського населення, так і караїми, оскільки різниці між ними у Кримському ханстві не робили (крім того, більшість джерел XIII–XVIII ст. також не відрізняли караїмів від євреїв-рабиністів, що певною мірою створює для дослідника проблему термінологічного характеру). У Чуфут-Кале, так само як і на Мангупі, проживало певне число кримських іудеїв-рабиністів, що пізніше почали іменуватися кримчаками. За твердженням М.Б. Кизилова, декілька родин з типовими кримчацькими прізвищами мешкало на Чуфут-Кале наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [Кизілов 2004б, 275, 276; Герцен 2000, 23].

У зв'язку з цим слід зауважити, що в різних джерелах XV–XVIII ст. зустрічаються декілька форм екзоетнонімів караїмів. *Яхуди* (*ягуди*), *яхуділер* – так іменували всіх іудеїв в офіційних документах Кримського ханату; *євреї*, *євреї-караїми*, *євреї*

караїмської секти, *караїти*, *караїми* – ці терміни з'явилися вже після приєднання Криму до Росії у XVIII ст. Самоназвою є термін *караїми*. Терміни *караїми-тюрки*, *караїлар*, *кримкараїлар* у наші часи активно використовуються деякими караїмськими громадськими діячами і краєзнавцями з метою підкреслити тюркське походження кримських караїмів.

Інша назва для євреїв і караїмів у Кримському ханаті мала дещо зневажливий відтінок – «чуфут, чуфутлар» (звідси, можливо, походить і назва фортеці). Російські посланники Петро Савелов і священник Іаков Лизлов, які перебували у Криму на початку XVII ст. (в 1628 і 1634–1635 рр. відповідно), у своїх звітах вживали назву «Жидівське містечко»; цей же топонім наводив російський посол Степан Тарбеєв, посольство якого прибуло до Криму в 1629 р. [Герцен, Могаричев 1993, 95; Савелов 1902, 73]. Взагалі, слово «жид» у старослов'янській і староруській мовах було нормативним етнонімом для іудеїв, у тому числі для тих, що мешкали в Хазарському каганаті та в Київській Русі. Згодом термін набув негативного забарвлення. Починаючи з царювання Катерини II, слово «жид» зникає зі всіх офіційних документів Російської імперії і замінюється термінами «євреї» або «особа іудейського віросповідання». Часто цими термінами позначали як євреїв-рабиністів, так і караїмів. Можливо, саме тому самі караїми аж донині уникають використовувати першу частину вказаного вище топоніма – «чуфут». У XVII–XVIII ст. караїми називали своє головне поселення у Криму «Кале» («місто», «фортеця») або використовували його стару назву – Кирк-йєр. А.С. Фіркович, відомий караїмський збирач артефактів, пов'язаних з історією іудейських громад Криму, називав це місто Села а-Іегудім («Скеля іудеїв»). Його послідовники іменували фортецю Села а-Караїм («Скеля караїмів») – втім, ні той, ні інший топонім не прижилися остаточно [Кизілов, Прохоров 2009, 43]. У працях як до-революційних, так і сучасних караїмських авторів ця фортеця іменується Чуфт-Кале, або Джуфт-Кале («Подвійна» чи «Парна» фортеця). Не заглиблюючись у походження цієї назви, відзначимо лише, що більшістю дослідників цей термін визнається псевдо-

історичним, а його вживання – прагненням уникнути єврейської конотації [Кизилов 2009, 48]. Окрім всього іншого, також навряд чи можна визнати правильною тезу В.Д. Смирнова, яку потім використовували А. Якобсон та інші автори, котрі стверджували, що Чуфут-Кале було вірмено-єврейсько-караїмським гетто Бахчисарая [Смирнов 1887, 107; Якобсон 1964, 129].

Про правове становище караїмів у Кримському ханаті можна судити з офіційних документів ханської адміністрації – ярликів, – що видавалися ханами представникам караїмської громади Чуфут-Кале. Так, на думку В.Д. Смирнова, «татарсько-ханський уряд не лише терпимо ставився до караїмів, а й вони перебували нібито під особливим його заступництвом, що забезпечувало їх від свавілля і насилля татарських беків, які, як відомо, не особливо були лояльні до інших, непривілейованих мешканців Кримського ханату» [Смирнов 1890, XVII, XVIII].

З ярлика хана Селямет-Гірея I (1608 р.) стає відомо, що начальником фортеці Чуфут-Кале і суддею (кадієм) призначали когось із мусульман [Фиркович 1890, 66]. Проте під час поїздки Евлії Челебі (1666 р.) мусульман у фортеці вже не було. Її начальник призначався з караїмів, яких турецький мандрівник називає євреями: «У фортеці всього тисяча п'ятсот тридцять критих черепицею кам'яної кладки прекрасних упорядкованих єврейських будинків. А мусульман зовсім немає. Навіть начальник фортеці, і вартові, і дозорні, і сторожі – всі євреї» [Челебі 2008, 82]. Однак вже в ярлику Девлет-Гірея II, датованому 1773 р., згадується про те, що новим начальником фортеці став Кутлуша-бей – старший з роду Яшлавських [Герцен, Могаричев 1993, 96].

Про те, що багато кримських правителів лояльно ставилися до караїмського населення, красномовно свідчить ярлик, виданий ханом Селямет-Гіреєм I караїмам Чуфут-Кале у вересні 1608 р.⁴: «Беку міста [Чуфут-Кале] Ахмед-паші в Нашому засіданні Дивана у присутності іудеїв зроблений був осуд і заборона, щоб він з часом з народу іудейського не вимагав <...> ні стягувань, ні утримувань, ні виходового, ні витрат, ні так званого податку, ні робочої повинності, ні служби». У цей перелік входила і т.зв. «підводна» принука (тобто

було заборонено брати у караїмів коней і підводи для потреб беїв). Таким чином, Селямет-Гірей I підтвердив пільги караїмів, які були ними отримані раніше від колишніх ханів, звільнив їх від деяких податків, мита і обов'язків, а також гарантував захист від втручання у внутрішнє життя караїмської громади [Фиркович 1890, 64–66]. Підтвердження права караїмів Чуфут-Кале на вигін худоби в межі, встановлені попередніми ханами, було видано в 1610 р. ханом Джанібек-Гіреєм I (у зв'язку з конфліктом, що виник стосовно територій, зайнятих греками під посіви), в 1635 р. – ханом Інайет-Гіреєм, у 1642 р. – ханом Мухаммед-Гіреєм та ін. [Смирнов 1918, 72, 73, 77–79, 83].

Важливі відомості про права караїмів належать і до такої сфери соціально-економічних стосунків, як землеволодіння у Кримському ханстві. У кадіаскерських сакках (книгах судових рішень «худжетів») XVII ст. є дані про те, що представники караїмських громад нерідко виступали як позивачі в судових тяжбах щодо спірних землеробських ділянок, розташованих у долинах рр. Альми, Качи, Салгіру, поблизу Бахчисарая, Ак-Мечеті і т.д. Так, наприклад, у дефтеріях кадіаскера Мустафи, датованих 1608–1613 рр., повідомляється про те, що караїми Чуфут-Кале в 1612 р. звернулися до суду з позовом до мешканців с. Майрум у справі про неточне, на їхню думку, розмежування суперечливої ділянки пасовищної землі (рішення по цьому судовому розгляду було, до речі, прийнято на користь кримськотатарської громади, яка зуміла довести правочинність своїх претензій) [Лашков 1895, 86–88, 93].

Слід зазначити, що немусульманська частина населення в ханстві («райі», до якої входили греки, вірмени, євреї та караїми) повинна була платити особливий поголовний податок («харадж», або «джезіє», «джиз'я»). За свідченням караїмського автора XVIII ст. рабі Азар'ї, євреї, караїми та християни сплачували відповідно по 88 акче на рік з кожного; для нових переселенців податок дорівнював 48 акче щорічно [События 1856, 103]. В.Д. Смирнов вказував на те, що у XVI ст. кримський хан Сагіб-Гірей I встановив для торговців-немусульман такий податок: із кожного горщика масла – по 1 акче, з кожного бу-

динку – по 2 акче і за кожен виданий ярлик – по 4 акче [Смирнов 1887, 414].

Крім того, із представників немусульманського населення стягувалася і т.зв. «шлюбна подать». Право на цей вид податку свідчило: «Якщо іудеї або вірмени візьмуть зі свого середовища дівичку для шлюбу, то з таких при кожному весіллі стягувати по одному батману меду», проте з обмовкою, що «якщо не дають, то не брати» [Протокол 26 мая 1911, 28; Фирман 1930, 29]. У 1608 р. Селямет-Гірей I розпорядився про те, що «коли буде в іудеїв весілля, і трапеза, і збори, то <...> мусульмани <...> хай не ходять і, кажучи, що це є весільне право, ні грошей, ні їжі, ні питва не вимагають і не беруть» [Смирнов 1918, 65].

Проте вже в ярлику хана Бегадир (Бахадир)-Гірея I, виданому ним в 1637 р. представникові беїв Яшлавських Джантемір-бею, підтверджувалося, що той може продовжувати стягувати податі з населення Чуфут-Кале «грошима і прибутками з худоби, овочів, вина, нерухомої власності, з кожної душі, з кожного укладеного шлюбу», причому за кожен такий шлюб між немусульманами Джантемір-бей отримував дарунок грошима або ж медом на суму 120 акче [Лашков 1895а, 75; Лашков 1895б, 88]. Крім того, Джантемір-бей як володар Кирк-йера міг стягувати з підвладного йому населення такі податі: «Від забою кожної худобини – 60 акча, від гарби з овочами – по 1 акча, від гарби із припасами або товарами – 4 акча, від бочки з вином, що ввозиться або відвозиться (у Киркор), – 15 акча, а крім того, подушні гроші» [Лашков 1895 б, 88]. Необхідно також сказати про те, що Чуфут-Кале входив до складу султанського домену, або Кефінського санжадака (ейялету), і, згідно із встановленою ще в 1479 р. юрисдикцією, десята частина доходів «зі всіх добутків землі» сплачувалася на користь османської адміністрації [Лашков 1896, 42]. При цьому неодноразово кримські мандрівники відзначали той факт, що мешканці підлеглих османам селищ прагнули перейти під юрисдикцію ханату, щоб уникнути сплати тягаря (насамперед це стосувалося мешканців Кафи і деяких інших населених пунктів) [Дортеллі д'Асколли 1902, 120].

У 1777 р., коли ханом став Шагін-Гірей II, суму грошового податку, що спла-

чувало все населення ханства, «не виключаючи жодних народів», було підвищено, і відтепер вона полягала у виплаті по 340 акче з кожного поля, яке можна було обробити за один день (в ярлику Шагін-Гірея II окремо обговорювалося, що в кожному зібраному «гуруші» мало бути не менше 108 акче), по 2 пара⁵ за кожен вівцю і по 6 пара – за одиницю рогатої худоби (цей податок платили не лише представники немусульманського населення, а й самі кримські татари) [Лашков 1887, 20; Лашков 189 в, 108; Сумароков 1805, 30]. У 1780 р. ханський відкупник Абдул Хаміт Ага та його помічники Аджі Мегмет, Мулла Омер і Мулла Ресул наділялися, відповідно до отриманого ними ярлика хана Шагін-Гірея II, особливими привілеями: *ільтізамою* (правом на відкуп строком на один рік), що дозволяла збирати *ушуришер'ї* (особливий податок, яким обкладалися немусульманське населення) з іудеїв, мешканців сіл Судацького, Мангупського і частково Кефінського кадліків, з мешканців Чуфут-Кале – з оброблюваних ними виноградників у долинах р. Бельбек, Кача і Альма 25 тис. «гурушів у три терміни по третинах», а також з овець, «з рогатої худоби, так як і з дрібною не худобою, а грошима по 9 коп. з кожної». Крім того, їм дозволялося «стягати зі всяких посівів хліба і від різних садових плодів по урожаю, не включаючи сюди баштанів, вуликів і льону». Власне, весь відкуп було оцінено для виплати в 14 тис. крб. Що стосується користування самими оброблюваними землями, то відкупник віддавав їх в оренду і стягував плату, як вже було сказано вище, натурою: одна частина зібраного урожаю надходила на користь хана, друга – відкупникові, і третя – орендареві. Зі скошеного орендарем сіна відкупникові також сплачувалося мито. Що стосується користування пасовищними землями у Кримському ханаті, то слід сказати, що встановлені тарифи були такими: за випас кожної вівці сплачувалася 1 коп.; з кожного коня – по 10 коп.; із чотирьох верблюдів зобов'язані були віддавати одного барана або вівцю, а за випас 30 голів рогатої худоби – одну дворічну корову або бика [Лашков 1896, 49]. Якщо ж хто-небудь, за словами Шагін-Гірея II, наважився б порушити це розпорядження, того хан наказував покарати

«без затримки» [Лашков 1895в, 107, 108; Лашков 1888, 41].

У 70-х рр. XVIII ст. було введено новий «подушний» податок з іудеїв і циган, що мешкали на півострові. При Шагін-Гіреї II замість колишніх 60 коп. представники вищезгаданих верств населення повинні були виплачувати кожен: заможні – по 7 крб. 20 коп., «середові» – по 3 крб. 60 коп., і бідні – по 1 крб. 80 коп. щорік [Лашков 1887, 27, 28]. У цілому ж євреями, караїмами і кримчаками виплачувалися до ханської скарбниці до 3 тис. крб. «хараджу» щорік (цигани виплачували до 1 тис. крб. щорічно) [Лашков 1897, 37, 40].

Привілеї, які караїми отримували від ханів, поширювалися і на їхню адміністративну та комерційну діяльність. Так, відомості про те, що монетна справа у Кримському ханаті перебувала у відкупників-караїмів, повідомляв у своєму «Описі Криму» польський письменник і дипломат Мартін Броневський, який відвідав півострів у XVI ст. [Броневский 1867, 359, прим. 2]. За даними, що навів у своїй монографії «Боротьба Московської держави з татарами в першій половині XVII ст.» А.А. Новосельський, еміном (керівником) монетного двору калгисултана Казі-Гірея і нуреддіна в 1644 р. був «еврей Берека» (на думку М.Б. Кизилова, це був караїм Бераха з Чуфут-Кале) [Новосельский 1948, 333; Кизилов 2010, 77]. Управляючими фінансами і завідувачами монетним двором при дворах ханів Крим-Гірея і Шагін-Гірея II були караїми Самуїл бен Аврам бен Йосія Челебі-Сінані (отримав призначення на цю посаду від хана Крим-Гірея 7 жовтня 1768 р.) [Фиркович 1890, 104, 105], а його наступником став Веніамін Бен-Самуїл Ага-Нейман; еміном монетного двору Шагін-Гірея II в Кафі був Юсуф (Йосип) Ага-Нейман (у 1778 р.) [События 1856, 123; Фиркович 1890, 104, 105; Ельяшевич 1993, 71, 72].

Як зазначав німецький історик Й.Е. Тунманн, кримські татари не переслідували нікого за релігію: «Християнам та іудеям вони надають багато релігійної свободи» [Тунманн 1991, 28]. Французький консул Шарль де Пейсонель, який перебував у Криму в 1754–1758 рр., повідомляв про те, що караїмів було звільнено від виконання низки обов'язків, що накладалися, зокрема, на греків і вірмен, а

саме від участі в будівельних роботах (наприклад, у зведенні фортець, будівництві мечетей, фонтанів та інших споруд) [Караулов 1883, 99].

Проте, окрім свідчень про цілком благополучні зовні взаємини між ханською адміністрацією і караїмами Криму, в багатьох джерелах зустрічаються відомості також і про прояви нетерпимості і гноблення представників іудейських общин півострова. Так, наприклад, у відписках і чолобитних російського посла у Криму С. Тарбеєва на адресу Московського посольського приказу, що належать до 1626–1628 р., згадується про те, що кримський хан Мегмед-Гірей III (який, до речі, проводив досить жорстку внутрішню політику і не користувався популярністю серед своїх підданих) «багатих людей і жидів грабує»; російському посольству від нього «були утиски, грабунок і насильство» [Из истории... 1906, 11, 74]. Хан Джанібек-Гірей, який змінив Мехмед-Гірея III на кримському престолі, за словами С. Тарбеєва, в 1628 р. «стягував полон у мурз, і у татар, і у жидів, давав турським людям» [Из истории... 1906, 3, 8, 70–72]. У хроніці «Девар Сефасаїм» («Усне оповідання») Давида бен Елієзера Лехно (?–1735), який очолював карасубазарську громаду євреїв-рабиністів у XVIII ст., згадуються події з історії Криму періоду з 1681-го по 1731 р., і зокрема повідомляється про те, що кримський хан Аджі Селім-Гірей I у 1667 р. розпорядився зруйнувати прибудови до синагоги (що належала кримчакам) і християнської церкви в Карасубазарі, які були зведені раніше місцевими мешканцями (це суперечило одній з постанов, прийнятій праведним каліфом Омаром ібн-Хаттабом I ще в VII–VIII ст.: згідно з цією постановою до молитовних будинків «невірних» не можна було прибудовувати додаткові будівлі) [Али-заде 2007, 101, 102; Лехно 1848, 696; Гаркави 1881, 342, 343; Кизилов 2010, 122]. За донесенням резидента у Криму Никифорова, хан Крим-Гірей (що правив у 1768–1769 рр.) чинив «від греків, вірмен і жидів здиство чималих сум <...> по усяк день роботу від греків, вірмен і жидів використовував <...>, а грошей ні єдиної аспри не давав» [Дашкевич 1844, 377].

За свідченням деяких мандрівників, кожен караїм, доїхавши до ханського палацу в Бахчисараї, повинен був спішитися і продовжувати свій шлях пішки доти, поки

палац «абсолютно зникне з його очей», – виконання цієї принизливої процедури було обов'язковим для всіх представників караїмських громад (треба відзначити, що витоки цього правила лежать у забороні вже загаданого халіфа Омара I всім немусульманам продовжувати свій шлях верхи при наближенні до правовірного). На цей звичай вказував і П.С. Паллас, який мандрував Кримом наприкінці XVIII ст., причому він помічав, що караїмам було заборонено їздити на конях і тому вони використовували для верхової їзди ослів, як і належало *Аль аз-зімма*, або *зімміям* (на території держав, створених мусульманами, все немусульманське населення повинно було жити за законами шаріату; представники інших конфесій зобов'язувалися визнати панування ісламу у всіх сферах життя суспільства і повинні були сплачувати данину – *джиз'ю*, при цьому перебуваючи під захистом мусульманських законів). Зімміїв також називали *Ал аль-дхімма* (з араб. – «людина договору») або *Ал аль-кітаб* [Али-заде 2007, 101, 102; Путешествие... 1881, 82]. Але останнє твердження мандрівника виглядає досить суперечливо, якщо згадати дані ханських ярликів, де неодноразово повідомляється про наявність у караїмів коней. На думку А. Дубінського, караїми були зобов'язані виконувати правило спішуватися при наближенні до могил кримських ханів, розташованих поблизу палацу [Notmaire de Hell 1843–1845, II, 407; Дубинский 2005, 38–56].

Слід сказати, що найбільш вигідною справою серед караїмського населення Криму вважалася торгівля. До приєднання півострова до Росії у XVIII ст. торговельна діяльність караїмів була зосереджена в основному в Бахчисараї. Однак у більшості джерел неодноразово згадується про те, що адміністрація ханського двору забороняла караїмам залишатися у столиці ханату на ніч. Тому торговці і ремісники вимушені були рано-вранці спускатися з чуфуткальського плато, щоб встигнути продати свій товар, а у сутінках повертатися додому [Дортелли д'Асколли 1902, 119]. Е. Челебі писав у 1666 р.: «Всі євреї-крамарі та багаті іудейські купці Бахчисарая Кримської країни живуть у цій Чуфут-Кале і у фортеці Мангуп. Кожен ранок вони сходять вниз із цієї фортеці і добираються до своїх лавок у

Бахчисараї за одну годину» [Челеби 2008, 82, 83]. Цей факт також може свідчити про те, що правовий стан членів караїмських громад у Кримському ханаті був не дуже стабільним – численні заборони та обмеження частково відокремлювали караїмів із кола суспільного та економічного життя тогочасного Криму.

Під час правління Шагін-Гірея II правовий статус караїмів у Кримському ханаті був вкрай хитким. Незважаючи на те що деякі представники караїмських громад обіймали при ханському дворі високі посади, міжусобна боротьба між претендентами на ханський престол і самим ханом, повстання і бунти, викликані непопулярною політикою Шагін-Гірея II стосовно своїх підданих, привели до дестабілізації ситуації у Криму наприкінці XVIII ст. Караїм рабі Азар'я, свідок подій, що відбувалися, повідомляв у своїй хроніці, що караїми дуже потерпали як від Шагін-Гірея II, так і від його попередника Девлет-Гірея III: «Перший напад [війська Шагін-Гірея II] було здійснено на великий Узен-баш, де перебувало близько 60 сімейств караїмів, з яких одні врятувалися в горах, а інші кинулися бігти дорогою, що веде до Чуфут-Кале, або, розгубившись від жаху, не знали, куди звернутися, і залишилися в селищі» [События... 1856, 109]. І далі хроніст вказував на випадки кричущої жорстокості: «Грабіжники зловили декілька осіб із караїмів, поміж яких були жінки і діти, і мучили їх різними катуваннями, вимагаючи видати золото-срібло і показати ті домівки, де міститься здобич. Будівлі тих [мешканців], у яких знайшлися речі Магзінь-Хана, було спалено. Всі, хто не належав до мешканців цього села, були відведені до начальника і страчені, за те, що залишили свої житла і прийшли шукати притулку у противників Хана <...> Деякі з них загинули, не залишивши нащадків, інші залишили малолітніх сиріт, а ті, що залишилися живими, [були] відведені в полон <...> з усіх боків оточили нас смута і спустошення громадянської війни» [События... 1856, 110, 111].

Таким чином, можна констатувати, що правове становище караїмів у час існування Кримського ханату перш за все було відображенням політики, яку проводили хани, – в періоди відносного миру на півострові караїми могли користуватися низ-

кою привілеїв, яких були позбавлені решта «райї»; окремі представники караїмських громад обіймали при дворах кримських ханів досить високі посади. Проте в особливо кризові моменти (під час повстань, бунтів або ведення воєнних дій у самому Криму та на найближчих до нього територіях) караїми відчували на собі гніт та піддавалися жорстоким гонінням. Слід

також сказати про те, що в другій половині XVIII ст. у зв'язку з нестабільністю у самому ханаті стосунки між євреями, караїмами і мусульманами різко погіршилися, а з початком експансії Росії в цьому регіоні та приходом до влади останнього кримського хана Шагін-Гірея II представники іудейських громад півострова зазнали справжнього лиха.

¹ *Кедар* (або *Кидар*), קדר – другий (після Небаїот) син Ісмаїла (Кн. Буття, 25, 13; I Хрон., 1, 29). Вочевидь, Петах'я під біблійним ім'ям «кедари» мав на увазі половців (або куманів кипчаків), які в XI ст. кочували по причорноморських степах.

² У перших виданнях нотаток домініканця д'Асколли було зроблено помилку в написанні прізвища ченця, що перекочувала потім у пізніші публікації [Дашкевич 1891, 172–181, 1–46; Дортелли д'Асколли 1902, 89–180]. Критичні зауваження до перших реляцій було надруковано в деяких працях сучасних дослідників [Eszer 1971, 181–234; Eszer 1972, 199–249].

³ Саме така назва фортеці є в написі гебрійською мовою, виконаному на мармуровій плиті і присвяченому візиту до міста імператора Олександра III, – вона нині міститься біля входу у велику кенасу Чуфут-Кале.

⁴ Достовірність цього документа часто береться під сумнів, оскільки при публікації використовувався не оригінал, а копія факсиміле, що і дало підставу сумніватися в автентичності ярлика Селямет-Гірея I.

⁵ *Пара* – турецька срібна монета, що була в грошовому обігу у Кримському ханстві в XVII–XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Али-заде А. **Исламский энциклопедический словарь**. Издательство: Ансар, 2007.
- Бертье-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии**. Симферополь, 1920. № 57.
- Броневский М. Описание Крыма // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Одесса, 1867. Т. 6.
- Вихнович В.Л. Евреи страны Кедар // **Кунсткамера. Этнографические тетради**. 1996. № 10.
- Гаркави А.Я. Радостный пост Эсфири в Карасубазаре в 1697 году // **Русский еврей**. 1881, № 9.
- Галенко О. Іудейські громади Кафи середини XVI ст. // **Сходознавство**. № 3–4. Київ, 1998.
- Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. **Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале**. Симферополь, 1993.
- Герцен А.Г. Археологические исследования караимских памятников в Крыму // **МАИЭТ**. Вып. VI. Симферополь, 1998.
- Герцен А.Г. Археологический аспект истории иудейской общины Мангупа // **Материалы Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы**. М., 2000.
- Дашкевич Н.П. Описание Черноморья, составленное Эмидием д'Асколли в 1634 г. // **Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца**. 1891. Кн. 5.
- Дашкевич Н.П. Донесение российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Одесса, 1844. Т. I.
- Дортелли д'Асколли Эмиддио. Описание Черного моря и Татари (1634 г.); пер. Н.Н. Пименова; прим. А.Л. Бертье-Делагарда // **Записки Одесского общества истории и древностей**. Одесса, 1902. Т. XXIV. Ч. II: Материалы.

- Дюбуа де Монпере Ф. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Грузию, Армению и в Крым. В 6 т. Париж, 1843. Т. 5, 6. Симферополь, 2009.
- Дубинский А. Основы караимской религии // **Крымские караимы: происхождение, этнокультура, история.** Симферополь, 2005.
- Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Пер. и коммент. Е.В. Бахревского. Симферополь, 2008.
- Ельяшевич Б.С. Караимский биографический словарь (от конца XVIII века до 1960 г.) // **Караимы. Материалы к серии «Народы и культуры»** / Под ред. М.Н. Губогло, А.И. Кузнецова, Л.И. Миссоновой. Вып. XIV, кн. 2. Москва, 1993.
- Зинченко-Кефели Н.А., Сигаева Г.В. Правовое положение крымских караимов в Крымском ханстве и в Российской империи // **Крымские караимы. Историческая территория, этнокультура.** Симферополь, 2005.
- Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче. Посольство С.И. Тарбеева в Крым в 1626–1628 гг. С предисловием Л.М. Савелова // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 39. Симферополь, 1906.
- Караулов Г. Чуфут-Кале и евреи караимы. Примечания к поездке во внутренность Крыма академика Палласа // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Одесса, 1883. Т. XIII.
- Кеппен П. **О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических (Крымский сборник).** СПб., 1837.
- Кизилов М.Б. Караимская община Гёзлёва (Евпатория) в XVIII–XIX вв. по свидетельству очевидцев // **Тирош: Труды по иудаике.** Вып. 5. М., 2001.
- Кизилов М.Б. К истории караимской общины Мангупа // **Вестник Еврейского университета.** 2002. № 7 (25).
- Кизилов М.Б. К истории малоизвестных караимских общин Крымского полуострова // **Тирош: Труды по иудаике.** Вып. 6. М., 2003.
- Кизилов М.Б. Караимы // **От киммерийцев до крымчаков.** Симферополь, 2004.
- Кизилов М.Б. Крымчаки // **От киммерийцев до крымчаков.** Симферополь, 2004.
- Кизилов М. Ильяш Караимович и Тимофей Хмельницкий: кровная месть, которой не было // **Karadeniz Araştırmaları.** Cilt: 6, Sayı: 22, Yaz 2009.
- Кизилов М. **Крымская Иудея. Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков на территории Крымского полуострова с античных времен и до наших дней** / Рукопись. 2010.
- Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского / Пер. П.В. Марголина) // **Три еврейских путешественника** / Под ред. Г. Зеленина. Москва, 2004.
- Лашков Ф.Ф. О Камеральном описании Крыма // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 2. Симферополь, 1887.
- Лашков Ф.Ф. Камеральное описание Крыма // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 4. Симферополь, 1888.
- Лашков Ф.Ф. Камеральное описание Крыма // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 3. Симферополь, 1897.
- Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 22. Симферополь, 1895.
- Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 23. Симферополь, 1895.
- Лашков Ф.Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 22. Симферополь, 1895.
- Лашков Ф.Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 24. Симферополь, 1895.
- Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 24. Симферополь, 1896.
- Лехно Д. Девар Сефасаим / Пер. И. Финкель // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Т. II. Одесса, 1848.

Маркевич А.И. Старокрымские древности // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 17. Симферополь, 1892.

Маркевич А.И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества (историческая справка) // **Таврический церковно-общинный вестник.** № 11. 1910.

Меметов А. О так называемых «тюркских народах» Крыма (часть 1) // **Учёные записки Таврического университета.** Сер.: «Филология. Социальные коммуникации». Т. 22 (61). № 3. Симферополь, 2009.

Новосельский А.А. **Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в.** Москва, 1948.

Полканов Ю.А. **Караи – крымские караимы – тюрки: история, этнография, культура.** Симферополь, 1997.

Протокол заседания ТУАК 26 мая 1911 г. // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 47. Симферополь, 1912.

Прохоров Д.А., Кизилов М.Б. Чуфут-Кале – «Иудейская крепость» в Крыму – как экскурсионный объект в конце XIX – начале XX вв. (К проблеме использования памятников караимской истории и культуры) // **Параллели. Русско-еврейский альманах.** № 10–11. Москва, 2009.

Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах // **Записки Одесского Общества Истории и Древностей.** № XII. Одесса, 1881.

[*Савелов Л.М.*] Посылки в Крым в XVII веке. Сообщил Л.М. Савелов // **Записки Одесского Общества Истории и Древностей.** № XXIV. Одесса, 1902.

Сигаева Г.В. Современная историография истории крымских караимов // **Ученые записки СГУ.** № 8 (47). Симферополь, 1998.

Смирнов В.Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII ст.** Санкт-Петербург, 1887.

Смирнов В.Д. Предисловие // В кн.: [Фиркович З.А.] **Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов.** Санкт-Петербург, 1890.

Смирнов В.Д. Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической ученой архивной комиссии // **Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии.** № 54. Симферополь, 1918.

События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана (Перевод с еврейской рукописи, сочиненной караимом Рабби-Азарья сыном Илии) / Пер. караим Авр. [аам] Сам. [уилович] Фиркович // **Временник императорского Общества Истории и Древностей Российских.** Кн. 24. Москва, 1856.

Сумароков П. **Досуги Крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду.** Санкт-Петербург, 1805.

Тулманн И.Э. **Крымское ханство** (Примечания, предисловие и приложения Н.Л. Эрнста). Симферополь, 1991.

Федорчук А.Б. Еврейские некрополи Крыма: история исследования и современное состояние // **Евразийский еврейский ежегодник – 5768 (2007/2008)** / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов. Москва, 2008.

[*Фиркович З.А.*] **Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов.** Санкт-Петербург, 1890.

Фирман Менгли-Гирей-хана Шах-мурзе-бею Яшлавскому // **Крым. Хрестоматия по истории края.** Ч. 1. Крымгосиздат, 1930.

Храпунов Н.И. Крым в описаниях Реджинальда Хебера (1806 г.) // **МАИЭТ.** Вып. XIV. Симферополь, 2008.

Храпунов Н.И. Путешествие по Крыму Стивена Греллета // **МАИЭТ.** Вып. XV. Симферополь, 2009.

Челеби Э. **Книга путешествия. Крым и сопредельные области (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)** / Пер. и коммент. Е.В. Бахревского. Симферополь, 2008.

- Шатира Д.* «Песнь о Мангупе» 1793 года: неизвестный источник по истории караимов Крыма // **Вестник Еврейского университета**, 2002, № 7 (25).
- Шильтбергер И.* Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год // **Хрестоматия по этнической и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Ч. I. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане** / Ред.-сост. М.А. Араджиони, А.Г. Герцен. Симферополь, 2004.
- Якобсон А.Л.* **Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры.** Москва – Ленинград, 1964.
- Ankori Z.* **Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970–1100.** New York – Jerusalem, 1959.
- Eszer A.* Neue Forschungen zur Geschichte der 2. Krim-Mission der Dommikaner (1635–65) // **Archivum Fratrum Praedicatorum. Roma**, 1971. Vol. 11.
- Eszer A.* Die «Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tartarei» des Emidio Dortelli d'Ascolli O.P. // **Archivum Fratrum Praedicatorum. Roma**, 1972. Vol. 42.
- Hommaire de Hell H.* **Les steppes de la mer Caspienne. Le Caucase, la Crimée et la Russie méridionale, historique et scientifique.** Paris, 1843–1845.
- Kizilov M.* **Karaites through the traveler's eyes: ethnic history, traditional culture and everyday life of the Crimean Karaites according to the description of the travelers.** New York, 2003.
- Shapira D.* A Karaim Poem in Crimean-Tatar from Mangup. A New Source for Jewish Turkish History // **Turkish-Jewish Encounters / Studies on Turkish-Jewish Relations Throughout the Ages.** Haarlem, 2001.